

ภาวะผู้นำเชิงพุทธในองค์การทางการศึกษาในยุคดิจิทัล

Buddhist Leadership in Educational Organization in the Digital Era

พระครูวิจิตรปัญญาภรณ์

Phrakhruvichitpanyaphorn

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด

Mahamakut Buddhist University Roi Et Campus

Email: prakruvijit2508@gmail.com

(Received: September 15, 2021/ Revised: December 9, 2021/ Accepted: June 20, 2022)

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาภาวะผู้นำเชิงพุทธในองค์การทางการศึกษาในยุคดิจิทัล ซึ่งปัจจุบันโลกเริ่มเข้าสู่ยุคระบบเศรษฐกิจและสังคมดิจิทัลที่เทคโนโลยีดิจิทัลจะไม่ได้เป็นเพียงเครื่องมือสนับสนุนการทำงานเหมือนที่ผ่านมาอีกต่อไป หากแต่จะหลอมรวมเข้ากับชีวิตคนอย่างแท้จริงและจะเปลี่ยนโครงสร้างรูปแบบกิจกรรมทางเศรษฐกิจกระบวนการผลิต การค้า การบริการ และกระบวนการทางสังคมอื่นๆ รวมถึงการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลไปอย่างสิ้นเชิง ประเทศไทยจึงต้องเร่งนำเทคโนโลยีดิจิทัลมาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศ โดยในบริบทของประเทศไทยเทคโนโลยีดิจิทัลสามารถตอบปัญหาความท้าทายที่ประเทศกำลังเผชิญอยู่หรือเพิ่มโอกาสในการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม จากการศึกษาพบว่า ผู้นำที่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธ เป็นสิ่งสำคัญของผู้นำองค์กรทุกองค์กร ไม่ว่าจะเป็นองค์กรภาครัฐหรือองค์กรภาคเอกชนเป็นบุคคลที่จะนำพาองค์กรไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ หลักธรรมที่นำมาใช้กับภาวะผู้นำอย่างมีประสิทธิภาพ คือ ทศพิธราชธรรม พรหมวิหาร 4 ธรรมาธิปไตย สังคหวัตถุ 4 สัมปยุตธรรม 7 และทศพิธปาปนิมิต 7 มีความสำคัญต่อองค์กรทุกระดับและถือว่าเป็นหน้าที่ของผู้บริหารและบุคลากรในทุกระดับจะต้องตระหนักและให้ความสำคัญต่อหลักธรรมเพื่อนำไปบูรณาการพัฒนางานองค์การทางการศึกษาต่อไป

คำสำคัญ: ภาวะผู้นำเชิงพุทธ; ผู้นำ; องค์การทางการศึกษา

Abstract

This article aims to study Buddhist Leadership in Educational organizations is the important role of corporate leader of all organizations. Currently, the world is entering the era of the digital economy and society where digital technology is no longer just a tool to support work like in the past. Rather, it will be truly integrated into human life and will change the structure of economic activities, production processes, trade, services and other social processes. including all interactions between people. Thailand therefore has to accelerate the adoption of digital technology as an important tool for driving the country's development. In the context of Thailand, digital technology can answer the challenges that the country is facing or increase opportunities for economic and social development. Whether it be a government

organization or a private organization, is always a person who will lead the organization to the set goals. The Dharma principles applied for leadership effectively are Virtues of the king, Four sublime states of mind, Four Sangghahavattu, Sappurisa Dhamma and Secondary Papanak Sutra, which are important to organizations at all levels and it is considered the duty of executives and personnel at all levels must be aware of and give importance to the doctrine in order to integrate the development of educational organizations further.

Keywords: Buddhist Leadership; Leader; Educational Organization

1. บทนำ

การปรับตัวการเปลี่ยนแปลงดิจิทัล (Adaptive Digital Transform) เพื่อให้พลเมืองมีความสามารถปรับตัวเอาตัวรอดในโลกปัจจุบันและอนาคตที่มีแนวโน้มเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วในยุคศตวรรษที่ 21 สามารถสร้างสรรค์นวัตกรรมเพื่อแตกต่างและได้รับผลประโยชน์ก่อนและสามารถพัฒนาด้วยตนเองได้อย่างยั่งยืน ประกอบด้วยสมรรถนะในการยืดหยุ่นและปรับตัวต่อโลกที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและกระแสความเปลี่ยนแปลงต่างๆ เช่น การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี (Digital disruption) กระแสโลกาภิวัตน์ (Globalization) เป็นต้น สามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นที่มีสังคมและวัฒนธรรมที่หลากหลาย สามารถริเริ่มและเรียนรู้ด้วยตนเอง ดังนั้น ประเทศไทยจึงต้องนำเทคโนโลยีดิจิทัลมาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการขับเคลื่อนการพัฒนาประเทศ โดยในบริบทของประเทศไทยเทคโนโลยีดิจิทัลสามารถตอบปัญหาความท้าทายที่ประเทศกำลังเผชิญอยู่หรือเพิ่มโอกาสในการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคม เช่น การก้าวข้ามกับดักรายได้ปานกลาง การพัฒนาขีดความสามารถของธุรกิจในประเทศ การบริหารจัดการการเข้าสู่สังคมสูงวัย การแก้ปัญหาคอร์รัปชัน การพัฒนาศักยภาพของคนในประเทศ ด้วยตระหนักถึงความท้าทายและโอกาสดังกล่าว รัฐบาลไทย โดยกระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร จึงได้จัดทำแผนพัฒนาดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคมฉบับนี้ขึ้น เพื่อใช้เป็นกรอบในการผลักดันให้เทคโนโลยีดิจิทัลเป็นกลไกสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศซึ่งรวมถึงการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ทางความคิดในทุกภาคส่วน การปฏิรูปกระบวนการทางธุรกิจการผลิต การค้า และการบริการ การปรับปรุงประสิทธิภาพการบริหารราชการแผ่นดิน และการยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชน อันจะนำไปสู่ความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนของประเทศไทยตามนโยบายของรัฐบาลในท้ายที่สุด (กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร, 2559: 2) กระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศและการเปลี่ยนแปลงของบริบทโลก ทำให้สภาพแวดล้อมของการพัฒนาประเทศไทยในปัจจุบันและที่จะเกิดในอนาคต 20 ปีเปลี่ยนไปอย่างมีนัยสำคัญ โดยสภาพแวดล้อมดังกล่าวเป็นทั้งเงื่อนไข ปัญหา ความท้าทาย ที่ประเทศไทยจะต้องเผชิญและแนวทางรองรับหรือแก้ไข ซึ่งเป็นโอกาสสำหรับการพัฒนาประเทศ หากประเทศไทยสามารถปรับเปลี่ยนตนเองให้สามารถใช้ประโยชน์จากโอกาสเหล่านั้น ดังนั้น การที่จะพัฒนาไปสู่สังคมยุคดิจิทัลได้นั้น ต้องมีผู้นำที่ดี ผู้นำที่มีคุณธรรม และผู้นำที่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธเพื่อพัฒนาองค์การทางการศึกษาให้ก้าวผ่านสังคมยุคดิจิทัลได้อย่างมีคุณภาพบรรลุตามเป้าหมายของแต่ละองค์กร

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ก็เป็นองค์กรที่จะต้องปรับเปลี่ยนองค์กรเพื่อรองรับการบริหารในยุคดิจิทัล โดยนำเทคโนโลยีดิจิทัลมาประยุกต์ใช้กับการบริหารจัดการองค์กร จากการจัดลำดับคุณภาพของมหาวิทยาลัยในระดับประเทศ พบว่า มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยอยู่ในลำดับที่ 74 Ranking WEB OF

UNIVERSITIES (2021, Online) ซึ่งนัยยะหมายถึงการที่ผู้บริหารของมหาวิทยาลัยเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในการบริหารทำให้งานที่รับผิดชอบประสบความสำเร็จ มีภาวะผู้นำที่ดีและเรียนรู้ถึงการจัดการและพฤติกรรมองค์กร มีความรู้ในทฤษฎีต่างๆ เกี่ยวกับภาวะผู้นำเป็นอย่างดี มีการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศนภาวะผู้นำตามแนวคิดแบบเดิมมาเป็นภาวะผู้นำในยุคใหม่ที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกลมีจริยธรรมและเท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในยุคปัจจุบัน

ผู้นำถือว่าเป็นบุคคลที่มีความสำคัญของการบริหารจัดการองค์กร ซึ่งมีหน้าที่ตั้งแต่วางแผนและบริหารจัดการให้การดำเนินไปได้ด้วยความเรียบร้อย และมีหน้าที่กำหนดทิศทางที่ถูกต้องในการบริหารองค์กรเพื่อบรรลุเป้าหมาย ดังนั้น คุณลักษณะของการเป็นผู้นำผู้บริหาร หรือผู้จัดการที่ดี ประกอบด้วย 1) การใช้อำนาจอย่างเหมาะสม 2) มีความฉลาด (Intelligence) เป็นผู้มีวุฒิภาวะทางสังคมและใจกว้าง (Social Maturity & Achievement Drive) คือจะต้องมีความสนใจสิ่งต่างๆ รอบตัวอย่างกว้างขวาง มีวุฒิภาวะทางอารมณ์ต้องยอมรับสภาพการแพ้หรือชนะ ผิดหวังหรือสำเร็จ อีกประการคือ ผู้นำจะต้องมีความอดทนต่อความคับข้องใจ พยายามขจัดความรู้สึกต่อต้านสังคม มีเหตุผล มีความเชื่อมั่นและนับถือตนเอง 3) มีแรงจูงใจภายใน (Inner Motivation) ผู้นำจะต้องมีแรงขับที่ความท้าทายที่จะทำอะไรให้เด่นชัดเพื่อให้งานสำเร็จ และที่สำคัญคือผู้นำจะต้องมีความรับผิดชอบอย่างสูง เพราะความรับผิดชอบจะเป็นบันไดที่ทำให้ประสบความสำเร็จ 4) มีเจตคติที่ดีเกี่ยวกับมนุษยสัมพันธ์ (Human Relations Attitudes) ผู้นำต้องคิดและตระหนักอยู่เสมอว่าการทำงานเป็นทีมเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้งานสำเร็จ (พระครูโกศลธรรมานุสิฐ และคณะ, 2562: 80) ดังนั้น ผู้นำที่ดีจะต้องมีทักษะทางสังคมที่จะทำงานร่วมกับผู้อื่นอยู่ตลอดเวลาเพื่อความสำเร็จของงาน สุรพล สุยะพรหม และคณะ (2555) ได้กล่าวไว้ว่า การดำเนินงานบริหารจัดการในองค์กร ไม่ว่าจะเป็นผู้นำระดับสูงสุด ระดับกลาง หรือระดับล่าง ที่ได้มาด้วยการแต่งตั้งหรือเลือกตั้ง คำว่าผู้นำมีความหมายหลายลักษณะแล้วแต่มุมมองและการนำไปใช้ บางคนมองความเป็นผู้นำในรูปของกระบวนการความฉลาดแหลมคม บางคนมองในรูปของบุคลิกภาพ บางคนเน้นด้านบทบาทการกระทำ การประสานงาน การบังคับบัญชา การชี้แนะ การกระตุ้นทางปัญญา ซึ่งมีทั้งแนวคิดและหลักการในการบริหารงาน และการกำหนดเป้าหมายหลักภารกิจขององค์กร เพื่อให้เกิดสัมฤทธิ์ผลในการทำงาน

ดังนั้น ผู้นำที่มีภาวะผู้นำเชิงพุทธในองค์กรทางการศึกษา จึงมีความสำคัญต่อการบริหารงานองค์กรในปัจจุบัน พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักธรรมสำคัญในการเป็นผู้นำไว้หลายหลักธรรมด้วยกันเช่น ทศพิธราชธรรม พรหมวิหาร 4 ธรรมาธิปไตย สังคหวัตถุ 4 สัมปยุตธรรม 7 และทุกขยปานิยสูตร ซึ่งหลักธรรมดังกล่าวถือเป็นการสร้างเสริมภาวะผู้นำให้เป็นผู้นำที่มีคุณธรรมจริยธรรมในการบริหารจัดการทั้งสิ้น ภาวะผู้นำตามหลักพุทธธรรมได้อาศัยธรรมเป็นปัจจัยสำคัญในการบริหารจัดการกิจการงานทุกอย่างให้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมายที่ตั้งไว้เพื่อประโยชน์สุขแห่งหมู่คณะองค์กรสังคมอย่างมั่นคง และยั่งยืนตลอดไป ทั้งนี้เพื่อให้องค์กรทางการศึกษาเพื่อให้องค์กรมีความเป็นเลิศและพัฒนาให้ทันต่อการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน ผู้เขียนจึงสนใจที่จะนำเสนอภาวะผู้นำเชิงพุทธในองค์กรทางการศึกษา ซึ่งมีประเด็นที่น่าสนใจประกอบด้วย ความหมายของภาวะผู้นำ ทฤษฎีเกี่ยวกับภาวะผู้นำ แนวคิดภาวะผู้นำเชิงพุทธ คุณลักษณะของภาวะผู้นำเชิงพุทธ ลักษณะของผู้นำตามหลักพระพุทธศาสนาเพื่อสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการบริหารจัดการองค์กรทางการศึกษาให้เกิดประสิทธิผลต่อไป

2. ความหมายของภาวะผู้นำ

นักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติได้ให้ความหมายของคำว่าภาวะผู้นำไว้ดังต่อไปนี้ ภาวะผู้นำเป็นกระบวนการที่มีอิทธิพลในการจูงใจ และปฏิสัมพันธ์ให้ทุกคนในองค์กรเข้าใจและมุ่งมั่นในอุดมการณ์ขององค์กร เพื่อให้องค์กรสามารถดำเนินกิจกรรมได้บรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่กำหนดไว้ (สัมมา รณิธย์, 2556) ภาวะผู้นำ หมายถึง การใช้อิทธิพลของบุคคลหรือของตำแหน่งให้ผู้อื่นยินยอมปฏิบัติตามเพื่อที่จะนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายของกลุ่มตามที่ได้กำหนดไว้หรือหมายถึงรูปแบบของอิทธิพลระหว่างบุคคล (เสริมศักดิ์ วิชาลาภรณ์, 2552) ภาวะผู้นำ คือความเป็นผู้นำ หมายถึงคุณสมบัติอันพึงมีของผู้นำ ได้แก่ สติปัญญา ความดีงาม ความรู้ความสามารถของบุคคลที่ได้ชักนำคนทั้งหลายมาประสานกัน และพากันสู่จุดหมายที่ดียิ่งอย่างถูกต้อง ชอบธรรม ดังนั้น องค์ประกอบภาวะผู้นำจึง ได้แก่ ตัวผู้นำ ผู้ตาม จุดหมาย หลักการและวิธีการ สิ่งที่จะทำและสถานการณ์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2540) ภาวะผู้นำมีทั้งสิ่งที่ติดตามตัวมาหรือเรียกว่า “แวว” สิ่งที่มาจากสิ่งแวดล้อม หรือสถานการณ์ ที่ค่อยๆ ปั้นปรุงแต่งขึ้นมา และสิ่งที่เกิดจากการฝึกอบรมอย่างเป็นกิจจะลักษณะ ภาวะผู้นำของผู้นำไทยน่าจะมีคุณลักษณะ 5 ประการ เป็นส่วนประกอบ คือ สภาพจิตใจ มั่นคง มีความเมตตากรุณา มีเจตคติมุ่งไปข้างหน้าสร้างสรรค์ทางแก้ไขปัญหา มีความสามารถทางการพูด และการแสดงออก เอาใจจริงเอาใจและมีผลงาน (ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม, 2550) ภาวะผู้นำ หมายถึง ความสามารถในการกระตุ้น และใช้อิทธิพลต่อบุคคลอื่นเพื่อให้บรรลุเป้าหมายขององค์กร กระบวนการภาวะผู้นำประกอบด้วย 3 ขั้นตอน คือ การใช้อำนาจเพื่อให้กลุ่มทำงาน หรือมีการปฏิบัติตามเป้าหมายขององค์กร กระตุ้นสมาชิกขององค์กรให้ทำงานจนบรรลุเป้าหมายส่งอิทธิพลต่อพลวัตหรือความเปลี่ยนแปลงของกลุ่ม และต่อวัฒนธรรมองค์กร (Sergiovanni & Moore, 1989: 213) ภาวะผู้นำคือการเข้าไปมีอิทธิพลชี้นำทิศทาง แนวทางการกระทำ และแสดงความคิดเห็น (Lunenburg & Ornstein, 1996: 113) ภาวะผู้นำเป็นความสัมพันธ์ที่มีอิทธิพลระหว่างผู้นำ (Leaders) และผู้ตาม (Followers) ซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เพื่อให้บรรลุจุดหมายร่วมกัน (Shared Purposes) (Daft, 2008: 4-5) ภาวะผู้นำ หมายถึง กระบวนการของกลุ่มที่มีคนเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างน้อย 2 คน ซึ่งผู้นำจะต้องแสดงพฤติกรรมในการพยายามที่จะสร้างอิทธิพลเหนือคนอื่น ๆ (Owens, 2001 : 236)

ทฤษฎีเกี่ยวกับภาวะผู้นำ นักบริหารในเรื่องของการเป็นผู้นำ เกิดขึ้นตามลักษณะแนวความคิดแตกต่างกันนักวิชาการ นักบริหารเหล่านั้นได้เสนอแนวคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับคำว่า ผู้นำ และภาวะผู้นำ ดังที่กล่าวมานักวิชาการ ยังเสนอทฤษฎีเกี่ยวกับผู้นำ โดยพิจารณาจากปัจจัยสำคัญ และจุดเน้นที่แตกต่างกัน และทฤษฎีภาวะผู้นำเหล่านี้ มีอยู่มากมายในที่นี้จะเสนอเฉพาะทฤษฎีที่เห็นว่ามีประโยชน์ต่อการวิจัยในครั้งนี้ ทฤษฎีเกี่ยวกับภาวะผู้นำ โดยมีพื้นฐานตั้งอยู่บนสมมติฐานต่างๆ ดังนี้ 1) ทฤษฎีเกี่ยวกับคุณลักษณะผู้นำ (Trait Theory) โดยมีสมมติฐานว่า ผู้นำที่ประสบผลสำเร็จ จะมีลักษณะของบุคลิกภาพที่ดี 2) ทฤษฎีทางสถานการณ์ (Situationist Theory) โดยมีสมมติฐานว่า บุคคลที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้นำที่เหมาะสมที่สุดในสถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่ง ทั้งนี้ก็เพราะว่าเกิดจากลักษณะของกลุ่มที่เขาเป็นผู้นำ 3) ทฤษฎีการเป็นผู้ตาม (Fellowship Theory) โดยมีสมมติฐานว่าเครื่องบ่งชี้คุณภาพของผู้นำก็คือคุณภาพของผู้ตาม ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดในการประเมินคุณค่าของผู้นำ คือ การวิเคราะห์ ผู้ตามนั่นเอง และ 4) ทฤษฎีของผลรวม (Eclectic Theory) ทฤษฎีนี้ เกิดจากการนำเอาคำอธิบายของทฤษฎีทั้ง 4 ข้างต้นมารวมกัน เพื่อจะทำการอธิบายเกี่ยวกับภาวะผู้นำ ภาวะผู้นำ เป็นกระบวนการซึ่งบุคคลหนึ่งบุคคลใดมีอิทธิพลต่อทัศนคติ ความเชื่อโดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อพฤติกรรมของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หรือมากกว่า โดยพยายามที่จะทำให้สมาชิกขององค์กร ประพฤติไปในทิศทางที่จะทำให้องค์กรนั้นๆ บรรลุถึงเป้าหมายที่ได้ตั้งเอาไว้ (Ralph M. Stogdill, 1976)

จากที่กล่าวถึงความหมายของภาวะผู้นำตามแนวคิดของนักวิชาการ สรุปได้ว่า ภาวะผู้นำ หมายถึง กระบวนการที่ผู้นำใช้อิทธิพลหรืออำนาจหน้าที่ในการบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพทั้งการบอกและชี้แนะ สั่งการ หรือ อำนาจการเพิ่อนัมน้าวจิตใจผู้ใต้บังคับบัญชาให้ปฏิบัติหน้าที่ให้ดีที่สุด เพื่อให้การดำเนินงานขององค์การบรรลุ วัตถุประสงค์ร่วมกันในการถ่ายทอดแนวคิดไปสู่การปฏิบัติ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง ภาวะผู้นำเป็นกระบวนการใน การจูงใจและปฏิสัมพันธ์ให้ทุกคนในองค์การเข้าใจงานของการขององค์การเพื่อให้องค์การสามารถดำเนินกิจกรรมได้ บรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่กำหนดไว้

3. การประยุกต์ใช้ภาวะผู้นำเชิงพุทธในองค์กรทางการศึกษาในยุคดิจิทัล

ปัญหาที่เกิดขึ้นกับพระพุทธศาสนาที่มีความท้าทายในปัจจุบัน คือ ทุกศาสนาในโลกล้วนมีคำสอน ให้ศาสนิกชนประพฤติตนเป็นคนดีทั้งดีต่อสังคมและดีต่อศาสนา วิธีการทำความดีนั้นแต่ละศาสนาก็จะแตกต่างกันไปตามแต่บทบัญญัติและหลักการของศาสนานั้นๆ แต่ทุกศาสนาก็มีจุดร่วมกัน คือการให้ความสำคัญแก่จิตใจ การเชื่อมั่นในความดีการเสียสละโดยให้เห็นแก่ตัวน้อยที่สุด จนไม่มีความเห็นแก่ตัวเป็นที่สุดแต่ปัจจุบันศาสนา สากลของโลกกำลังเผชิญกับปัญหาท้าทายร่วมกัน เป็นต้นว่าบางศาสนาเผชิญกับปัญหาท้าทายจากภายนอกบาง ศาสนาเผชิญกับปัญหาท้าทายจากภายใน และบางศาสนาก็เผชิญกับปัญหาท้าทายทั้งภายนอกและภายในซึ่งกรณี ของกรณีพระพุทธศาสนาปัจจุบันทั้งในสังคมไทยและสังคมอื่นที่นับถือพระพุทธศาสนากำลังเผชิญกับปัญหา คือ ปัญหาท้าทายที่เกิดจากภายในหน่วยงาน ซึ่งเกี่ยวกับรูปแบบบรรทัดฐานข้อปฏิบัติ สถานภาพตำแหน่ง หน้าที่ หรือบทบาทซึ่งผู้มีตำแหน่งในหน่วยงานจะต้องปฏิบัติ ส่วนประกอบที่สำคัญก็คือหลักคำสอนในพระไตรปิฎก ของพระพุทธเจ้าและพระสาวกรวมทั้งด้านพิธีกรรมศาสนสถาน และแนวคำสอนอื่นๆ ที่พุทธบริษัทในพระพุทธ ศาสนาจะพึงปฏิบัติต่อกันทั้งพระภิกษุสามเณรภิกษุณี อุบาสกและอุบาสิกา เป็นปัญหาท้าทายที่เกิดจากบุคลากร ในพระพุทธศาสนา (นิติรัฐ วรรณวิริยวัตร, 2552)

3.1 คุณลักษณะของภาวะผู้นำเชิงพุทธ

การที่มนุษย์เรามีการอยู่ร่วมกันมากๆ จึงจำเป็นผู้นำ ผู้นำจึงมีความสำคัญดุจเข็มทิศที่จำเป็นสำหรับ คนเดินทาง และเสาเข็มที่มีความจำเป็นต่อการสร้างบ้านเรือน นอกจากนั้นผู้นำยังเป็นผู้สร้างหลักจริยธรรมให้ เกิดขึ้นในสังคมและองค์กรต่างๆ ถ้าจะเปรียบไปแล้ว ผู้นำก็เปรียบเหมือนหลักชัยของประเทศชาติราชกรเปรียบ เหมือนทรัพย์สิน ผู้นำคือผู้รักษารทรัพย์สิน ซึ่งหากต้องการทราบถึงความเจริญรุ่งเรืองของสังคม หน่วยงาน องค์กร บ้านเมือง ตลอดจนประเทศชาติต้องดูผู้นำเป็นหลัก ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ยกพุทธภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสความ สำคัญของผู้นำโดยทรงยกโคจำฝูงเปรียบเทียบกับความเป็นผู้นำ ดังข้อความตอนหนึ่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ ทั้งหลายบริโภคข้าวกล้าสุกพร้อมกันย่อมมีอายุยืน 1 มีผิวพรรณผ่องใส 1 มีกำลัง 1 มีความเจ็บป่วยน้อย เมื่อฝูง โคข้ามน้ำไปถ้าโคจำฝูงไปคดเคี้ยว โคทั้งฝูงก็ไปคดเคี้ยวตามกัน ในเมื่อโคจำฝูงไปคดเคี้ยว ในหมู่มนุษย์ก็เหมือน กัน ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติไม่เป็นธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้นก็ประพฤติไม่เป็นธรรม ตามไปด้วย หากพระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรมชาวเมืองนั้นก็อยู่เป็นทุกข์เมื่อฝูงโคข้ามน้ำไปถ้าโคจำฝูงไปตรง โคทั้ง ฝูงก็ไปตรงตามกัน ในเมื่อโคจำฝูงไปตรง ในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน “ผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ ถ้าผู้นั้นประพฤติ ชอบธรรม ประชาชนชาวเมืองนั้นก็ประพฤติชอบธรรมตามไปด้วย หากพระราชาตั้งอยู่ในธรรมชาวเมืองนั้นก็ อยู่เป็นสุข” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย, 21/70/115-116)

3.2 ลักษณะของผู้นำตามหลักพระพุทธศาสนา

ลักษณะของผู้นำตามหลักพระพุทธศาสนาหรือหลักพุทธธรรมได้อาศัยธรรมเป็นหลักการสำคัญในการปกครองดูแล และบริหารจัดการกิจการงานทุกอย่างให้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมาย โดยมุ่งให้เกิดประโยชน์สุขแก่หมู่คณะ มวลชน สังคมและประเทศชาติอย่างมั่นคง ยั่งยืนตลอดไป (ทัชชกร แสงทองดี, 2562: 143) ผู้นำนั้นมีความสำคัญต่อความเป็นอยู่ของสมาชิกในกลุ่ม หากผู้นำเป็นผู้รู้เหตุ รู้ผล หรือรู้จุดมุ่งหมายจะทำอะไรต้องมีแผนการ หรือเป้าหมายย่อมจะทำให้หมู่คณะดำเนินไปได้โดยสวัสดิภาพ การวางแผนงานได้ก่อนแล้วเดินตามลำดับของงาน ผลก็คือ จะไม่มีข้อผิดพลาดไม่ติดขัดในการทำงานหรือในการทำงานเป็นคณะ ทุกคนร่วมมือกันอย่างพร้อมเพรียง งานก็จะประสบกับความสำเร็จได้ผลดีมีประสิทธิภาพ ผู้นำเกิดความสบายใจที่มีส่วนช่วยให้งานส่วนรวมประสบผลสำเร็จ (ทัชชกร แสงทองดี, 2562: 143)

พระพุทธศาสนา ให้ความสำคัญเกี่ยวกับลักษณะของผู้นำไม่น้อย โดยมีคำสอนที่พูดถึงลักษณะคือเครื่องหมาย หรือ สิ่งชี้ให้เห็นถึงลักษณะความเป็นผู้นำในทางพระพุทธศาสนา ตามที่ปรากฏใน สังฆโสภณสูตร จตุกกนิบาต พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงถึงลักษณะของผู้นำไว้ดังมีข้อความว่า “ ในธรรมวินัยนี้ 1) ภิกษุผู้เยียบแหลม ได้รับคำแนะนำดีแล้วกล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ย่อมทำหมู่ให้งาม 2) ภิกษุผู้ฉลาด 3) อุบาสก ฯลฯ 4) อุบาสิก ผู้เยียบแหลม ได้รับคำแนะนำดีแล้วกล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ย่อมทำหมู่ให้งาม ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 4 จำพวกนี้แลผู้เยียบแหลม ได้รับคำแนะนำดีแล้วกล้า เป็นพหูสูต ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ย่อมทำหมู่ให้งาม ” ในพระสูตรนี้พระพุทธองค์ทรงแสดง ลักษณะของผู้นำในทางพระพุทธศาสนาว่า ผู้นำต้องเป็นผู้ที่มีลักษณะ 5 ประการ คือ 1) เป็นผู้ที่มีปัญญาเยียบแหลม 2) เป็นผู้ที่ได้รับคำแนะนำดี รวมถึงเป็นผู้มีระเบียบวินัยดีด้วย 3) เป็นผู้กล้า 4) เป็นพหูสูต 5) ทรงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม รักษาความถูกต้องในสิ่งที่ถูกที่ควรอย่างเหมาะสม (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540)

หลักธรรมของผู้นำเป็นแนวทางหนึ่งที่สามารถนำมาแก้ปัญหาจริยธรรมของผู้นำเนื่องจากเป็นหลักที่ทำให้เกิดการพัฒนาด้านผู้นำผู้ปกครองและผู้บริหารบ้านเมืองระดับต่างๆ ซึ่งผู้นำที่จะประสบความสำเร็จได้นั้นต้องมีหลักธรรมในการเป็นผู้นำและคุณสมบัติของผู้นำที่ดีนั้นหมายถึงความเป็นผู้มีศักยภาพในตัวเองทั้งทางร่างกาย จิตใจ ความรู้และความสามารถ พร้อมทั้งจะปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างชาญฉลาดและประสบความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ตามที่ไดวางเป้าหมายเอาไว้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล (พระพุทธศาสนา 2561: 107) พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักธรรมสำคัญในการเป็นผู้นำไว้หลายหลักธรรมด้วยกันเช่น ทศพิธราชธรรม พรหมวิหาร 4 ธรรมาธิปไตย สังคหวัตถุ 4 สัมปรีชธรรม 7 และทศิยาปณิกสูตร เป็นต้น ซึ่งหลักธรรมดังกล่าวถือเป็นการสร้างเสริมภาวะผู้นำให้เป็นผู้นำที่มีคุณธรรมจริยธรรมในการบริหารจัดการทั้งสิ้น ภาวะผู้นำตามหลักพุทธธรรมได้อาศัย ธรรม เป็นปัจจัยสำคัญในการบริหารจัดการกิจการงานทุกอย่างให้บรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมายที่ตั้งไว้เพื่อประโยชน์สุขแห่งหมู่คณะองค์กรสังคมอย่างมั่นคง และยั่งยืนตลอดไป (พระพรหมคุณาภรณ์ (ปอ. ปยุตโต), 2545: 96-98) รายละเอียดของหลักธรรมที่นำมาใช้มีดังนี้

1. ทศพิธราชธรรม คือ จริยวัตร 10 ประการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติได้แก่ 1) ทาน คือ การให้ 2) ศีล คือ ความประพฤติดีงาม 3) ปริจจาคะ การบริจาค คือ เสียสละความสุขสำราญ 4) อาชชวะ ความซื่อตรง 5) มัททวะ ความอ่อนโยน 6) ตปะ ความทรงเดช 7) อักโกธะ ความไม่โกรธ 8) อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียน 9) ขันติ ความอดทน 10) อวิโรธนะ ความไม่คลาดธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556)

2. หลักพรหมวิหาร 4 หมายถึง คุณธรรมสำหรับเป็นที่อยู่ของจิตใจแห่งพรหม คือผู้ใหญ่หรือผู้ประเสริฐ เป็นธรรมเป็นที่อยู่ซึ่งมีทั้งความดีและความสุข โดยให้ผู้นับถือปฏิบัติไปใช้ตั้งขึ้นแรกให้ปฏิบัติด้วยจิตคิดเกื้อกูลแผ่

ออกไปในสัตว์บุคคลทั้งหลาย คือ เมตตาซึ่งมีอาการเป็นความคิดเกื้อกูล ต่อจากนั้นเมื่อได้เห็นหรือได้ยินหรือได้คิดว่าเขามีความทุกข์เดือดร้อนก็ปฏิบัติช่วยบำบัดทุกข์ให้คือ กรุณาซึ่งมีอาการช่วยบำบัดทุกข์จากนั้นครั้งได้เห็นเขามีสุขไม่ทุกข์ก็พลอยยินดีบันเทิงใจ คือ มุทิตาซึ่งมีอาการพลอยยินดีและเมื่อไม่มีกิจที่ควรจะทำต่อไปก็อุเบกขา คือ อยู่เฉยๆ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), 2543) กล่าวโดยสรุป หลักพรหมวิหาร 4 คือ หลักธรรมสำหรับผู้ที่มีใจเป็นพรหม เป็นบุคคลประเสริฐในฐานะผู้ให้ที่ให้ความรักความสงสาร ความยินดี และการวางเฉย สำหรับผู้อื่นที่หมายถึงคนทุกๆ ระดับ เพื่อสร้างสันติสุขแก่สังคม

3. หลักธรรมาธิปไตย คือ หลักธรรมที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนาและด้านการเมืองการปกครอง มี 3 ประการ ได้แก่ 1) ธรรมฐิติ: ตั้งมั่นอยู่ในธรรม หมายถึง ผู้ปกครองประเทศจะต้องตั้งมั่นในธรรมเพื่อบริการประเทศ 2) ธรรมนิติ: ระบบที่เป็นธรรม หมายถึง ผู้เข้าสู่ตำแหน่งการปกครองจะต้องเข้ามาด้วยระบบที่เป็นธรรม บัญญัติกฎหมายที่ชอบธรรมเป็นกลางไม่เอื้อประโยชน์ต่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งบริหารจัดการตามหลักธรรมาภิบาล 3) ธรรมมติ: มติที่เป็นธรรม หมายถึง การตัดสินใจสิ่งอื่นใดที่จะส่งผลกระทบต่อสังคม ต้องอาศัยมติของสังคมที่ชอบธรรมได้แก่ความเห็นของประชาชนเป็นหลัก เพื่อรักษามิตรภาพ ภารดรภาพ สิทธิเสรีภาพของประชาชน (สุริยารักษาเมือง, 2561: 150)

4. สังคหัตถ์ 4 หมายถึง หลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวหัวใจของผู้อื่น ผูกไมตรี เอื้อเฟื้อ เกื้อกูล หรือเป็นหลักการสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน มีอยู่ 4 ประการ ได้แก่ 1) ทาน คือ การให้ การเสียสละ หรือการเอื้อเฟื้อแบ่งปันของๆตนเพื่อประโยชน์แก่บุคคลอื่น คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้ไม่เป็นคนละโมภ ไม่เห็นแก่ตัว เราควรคำนึงอยู่เสมอว่า ทรัพย์สินของที่เราหามาได้มิใช่สิ่งจริงยั่งยืน เมื่อเราสิ้นชีวิตไปแล้วก็ไม่สามารถจะนำติดตัวเอาไปได้ 2) ปิยวาจา คือ การพูดจาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะอ่อนหวาน พูดด้วยความจริงใจ ไม่พูดหยาบคายก้าวร้าว วิธีการที่จะพูดให้เป็นปิยวาจาจะต้องพูดโดยยึดถือหลักเกณฑ์ดังต่อไปนี้เว้นจากการพูดเท็จเว้นจากการพูดส่อเสียดเว้นจากการพูดคำหยาบเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ 3) อตถจริยา คือ การสงเคราะห์ทุกชนิดหรือการประพฤติในสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น 4) สมานัตตา คือ การเป็นผู้มีความสม่ำเสมอ หรือมีความประพฤติเสมอดันเสมอปลาย คุณธรรมข้อนี้จะช่วยให้เราเป็นคนมีจิตใจหนักแน่นไม่โลเล รวมทั้งยังเป็นการสร้างความนิยม และไว้วางใจให้แก่ผู้อื่นอีกด้วย (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2543)

5. สปัจริยธรรม 7 หมายถึง ธรรมของสัตบุรุษ ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ คุณสมบัติของคนดี ธรรมของผู้ดี สปัจริยธรรม ได้แก่ ฌมมัญญตา เป็นผู้รู้จักเหตุอัตถัญญตา เป็นผู้รู้จักผลอัตถัญญตา เป็นผู้รู้จักตนมัตถัญญตา เป็นผู้รู้จักประมาณกาลัญญตา เป็นผู้รู้จักกาลปริสสญญตา เป็นผู้รู้จักบริษับุคคลัญญตา เป็นผู้รู้จักบุคคล (อนงค์ ภัทร์ ทรัพย์กนกมาศ และคณะ, 2562: 31-33)

6. ทุติยาปณิกสูตรหลักพุทธธรรมก็สามารถทำให้เกิดภาวะผู้นำในองค์กรทางการศึกษาประกอบด้วย จักขุมา หมายถึง ปัญญา มองการณ์ไกล ซึ่งก็คือการมีวิสัยทัศน์ของผู้นำ วิจิโร หมายถึง จัดการธุระได้มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน นิสสยสัมปันโน หมายถึง ฟังพาอาศัยคนอื่นได้เพราะเป็นคนมีมนุษยสัมพันธ์ดี (ทัชชกร แสงทองดี, 2561: 148)

จากแนวคิดภาวะผู้นำเชิงพุทธที่กล่าวมาข้างต้น ภาวะผู้นำเชิงพุทธในองค์กรทางการศึกษา จึงมีบทบาทที่สำคัญของผู้นำองค์กรทุกองค์กร ซึ่งผู้นำที่มีภาวะผู้นำตามแนวพุทธคือซึ่งได้แก่ ทศพิธราชธรรม พรหมวิหาร 4 ธรรมาธิปไตย สังคหัตถ์ 4 สปัจริยธรรม 7 และตุติยาปณิกสูตร เป็นบุคคลที่จะนำพาองค์กรไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้

4. บทสรุป

จากการศึกษาภาวะผู้นำเชิงพุทธในองค์การทางการศึกษา ภาวะผู้นำเชิงพุทธ หมายถึงกระบวนการที่ผู้นำใช้อิทธิพลหรืออำนาจหน้าที่ในการบริหารงานอย่างมีศิลปะทั้งการบอกและชี้แนะ สั่งการหรืออำนวยการ เพื่อโน้มน้าวจิตใจผู้ใต้บังคับบัญชาให้ปฏิบัติหน้าที่ให้ดีที่สุด เพื่อให้การดำเนินงานขององค์การบรรลุวัตถุประสงค์ร่วมกันโดยบูรณาการหลักพุทธธรรม เพื่อให้องค์การสามารถดำเนินกิจกรรมได้บรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่กำหนดไว้ คุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธด้านหลักธรรมหัตถ์ปาปณิกสูตรซึ่งเป็นปัจจัยในการสร้างภาวะผู้นำตามหลักพุทธธรรมก็สามารถทำให้เกิดภาวะผู้นำในองค์การทางการศึกษาประกอบด้วย การมีวิสัยทัศน์ การมีความเชี่ยวชาญ การมีมนุษยสัมพันธ์อันดีมาซึ่งการสร้างภาวะผู้นำตามหลักพุทธธรรม จักขุมมา หมายถึง ปัญญา มองการณ์ไกล ซึ่งก็คือการมีวิสัยทัศน์ของผู้นำ วิธูโร หมายถึง จัดการธุระได้มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน นิสสยสัมปโน หมายถึง พึ่งพาอาศัยคนอื่นได้เพราะเป็นคนมีมนุษยสัมพันธ์ดี (ทัชชกร แสงทองดี, 2561: 146-148) สอดคล้องกับแนวคิดของ พระธรรมฐิติญาณ (2552: 39) ที่กล่าวว่า หลักของผู้บริหารหรือผู้นำ มีดังนี้คือ 1) หัวการเมือง หมายความว่า หัวรอบรู้ เข้าใจปัญหาทุกรูปแบบ และพยายามที่จะสรรหาวิธีการที่จะแก้ปัญหา ล่วงหน้า ในความหมายทางพระพุทธศาสนา หมายถึงการรู้จักตนเอง เข้าใจตนเอง นั่นคือ รู้เรื่องที่คิด รู้จิตที่ทำ รู้คำที่พูด รู้จุดประสงค์ รู้ตรงความจริง รู้สิ่งทั้งปวง 2) ลิ้นการพูด หมายความว่า พูดได้และพูดเป็น เป็นประโยชน์ ต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ฟังแล้วสบายหู ดูแล้วสบายตา พาให้สบายใจ เป็นไปเพื่อสร้างสรรค์พัฒนา 3) กุศโลบาย หมายความว่า วิธีการอันชาญฉลาดในการบริหารงาน บริหารบุคคล พัฒนากระบวนการให้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ประสิทธิผล และบรรลุเป้าหมาย รู้จักงาน รู้จักบุคคล ที่จะมาทำงานและตรงตามเป้าหมายขององค์การ ผู้บริหารหรือผู้นำที่มีภาวะผู้นำควรคำนึงถึงการบูรณาการหลักธรรมเพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการบริหารองค์การตามความเหมาะสมตามบริบทพื้นที่และสภาพแวดล้อมขององค์การนั้นๆ เพื่อให้สามารถบริหารจัดการองค์การให้ประสบผลสำเร็จตามเป้าหมายต่อไป

5. เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร. (2559). *แผนพัฒนาดิจิทัลเพื่อเศรษฐกิจและสังคม*. กรุงเทพมหานคร: กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร.
- ทัชชกร แสงทองดี. (2561). คุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธ. *วารสารวิจัยวิชาการ*. 1(3), 137-149.
- _____. (2562). องค์ประกอบของภาวะผู้นำในองค์กรเชิงพุทธ. *วารสารวิจัยวิชาการ*. 2(1), 135-148.
- นิติรัฐ วรณวิริยวัตร. (2552). *การบริหารงานแบบพุทธวิธีของโรงเรียนพระปริยัติธรรม อำเภอเมืองเชียงใหม่*. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พระครูโกศลธรรมานุสิฐ และคณะ. (2562). ภาวะผู้นำที่พึงประสงค์ในยุคไทยแลนด์ 4.0. *วารสารศิลปศาสตร์ราชมงคลสุวรรณภูมิ*, 1(1), 77-88.
- พระครูวิวัฒน์ธรรมานุกุล (ออด ธมฺมปาโล). (2561). กลยุทธ์การบริหารโรงเรียนตามหลักพรหมวิหารธรรม. *วารสารบัณฑิตศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย*. 16(2), 227-237.
- พระธรรมฐิติญาณ. (2552). *ธรรมฐิติญาณสูตร*. ร้อยเอ็ด: ทันใจการพิมพ์.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2540). *ภาวะผู้นำ*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พิมพ์ไทย.
- _____. (2543). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2556). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 24). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา.
- _____. (2545). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 10). กรุงเทพมหานคร: สือตะวัน จำกัด.
- พระพุทธิสาสน์ พานิชโกไคยนันท์ และคณะ. (2561). รูปแบบพัฒนามหาวิทยาลัยพระสงฆ์ไทยในศตวรรษที่ 21. *วารสารรัชต์ภาคย์ (สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์)*. 12(27), 101-116.
- ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม. (2550). *แผนที่ความดีฉบับไพบูลย์วัฒนศิริธรรม*. กรุงเทพมหานคร: มติชน.
- มหาวิทยาลัยสงฆ์ราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). (2543). *รวมธรรมะ*. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งมหาชน.
- สัมมา รณิธย์. (2556). *หลักทฤษฎีและปฏิบัติการบริหารการศึกษา*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ดี จำกัด.
- สุรพล สุยะพรหม และคณะ. (2555). *ทฤษฎีองค์การและการจัดการเชิงพุทธ*. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุริยา รักษาเมือง. (2561). ธรรมาธิปไตย : อุดมคติเพื่อการสร้างความสมดุลแห่งอำนาจ ในการปกครองรัฐ. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*. 7(4), 150-157.
- เสริมศักดิ์ วิศาลาภรณ์. (2552). *ภาวะผู้นำประมวลสาระชุดวิชาทฤษฎีและแนวปฏิบัติในการบริหารการศึกษา หน่วยที่ 5-8*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- อนงค์ภัทร์ ทรัพย์กนกมาศ และคณะ. (2562). รูปแบบการบริหารธุรกิจของห้างสรรพสินค้าตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา. *วารสารมหาจุฬานาครทรรศน์*, 6(6), 3172-3187.
- Daft, R.L. (2008). *The Leadership Experience*. 4th Ed. Thomson Corporation: Stamford.
- Lunenburg, Fred and C. Ornstein Allan. (1996). *Educational Administration : Concepts and Practices*. 2nd ed. New York: Wadsworth Publishing Company.
- Owens, R.G. (2001). *Organization Behavior in Education*. 7th ed. Boston: Ally's Bacon.
- Ralph M. Stogdill, (1967). *Personal Factor Associated with Leadership Survey of Literature in Leadership*. New York: Marryland Penguin Books.
- Ranking WEB OF UNIVERSITIES. (2021). *Mahamakut Buddhist University*. Searched 26 August 2021. From <https://www.webometrics.info/en/detalles/mbu.ac.th>
- Sergiovanni, T.J., and Moore, J.H. (1989). *Schooling for Tomorrow*. Boston: Allyn and Bacon.